

Jan Drentje

Persoonlijkheden

'Over zichzelf schrijft men zo hoog men is'

Mijn uren met Thorbecke

In dit artikel beschrijft Jan Drentje, biograaf van Thorbecke, hoe zijn Thorbeckestudies niet alleen een manier waren om vorm te geven aan zijn historische interesses, maar ook leidden tot een beter begrip van zichzelf en zijn eigen tijd. Tussen de historicus en zijn object bestaat onvermijdelijk een hermeneutische relatie die uiteindelijk vorm krijgt in het verhaal dat hij vertelt over wat uitstijgt boven zijn eigentijdse en persoonlijke preoccupaties.

Wie zich lange tijd met een historische figuur bezighoudt, wordt een enigszins suspecte persoon. Wat drijft diegene om in vakanties archiefonderzoek te doen, laat in de avond duistere Duitse boekjes te lezen en zijn leven bijna in dienst te stellen van zijn onderwerp? Thorbecke staat bovendien al sinds het midden van de negentiende eeuw bekend als een afstandelijke, wat stijve wetenschapper-politicus. Toen mijn proefschrift het licht had gezien en ik te maken kreeg met belangstelling van media werd steevast gevraagd: was die Thorbecke nu een aardige man, kon je met hem lachen? En inderdaad: een daverende lach is bij onze grote negentiende-eeuwse staatsman moeilijk voor te stellen. In een cultuur die vooral geïnteresseerd is in *human interest* en minder in een intellectuele habitus wordt iemand als Thorbecke al snel saai gevonden.

Saai was het leven van Thorbecke echter allerminst. Als vrijwel de enige Nederlander beleefde hij begin negentiende eeuw een romantische crisis. 'Het verstand is uit zijne plaats gestoten en het evenwigt tusschen de onderscheidene krachten van mijne geest verbroken', schreef hij in 1821 vanuit Göttingen in een brief aan zijn ouders. Verstand, gevoel, het goddelijke, het niets: Thorbecke viel in de afgrond die Kants kritische kentheorie had geopend voor degenen die een directe relatie tussen denken en zijn wilden behouden. In het tweede deel van de door mevrouw

Brandt-van der Veen uitgegeven correspondentie van Thorbecke is diens romantische queeste op de voet te volgen.¹ De jonge Thorbecke zocht zijn heil niet alleen in natuur, kunst, vriendschap en liefde, maar hij probeerde zijn innerlijke ervaringen te duiden in een filosofisch kader. Daarmee voelde ik bij de eerste lezing van die brieven meteen verwantschap. De filosofische vrije val die Thorbecke meemaakte, deed me denken aan mijn eigen verwarring toen ik kennismaakte met het werk van Wittgenstein. Na lezing van Christiane Chauviré's beknopte, maar trefzekere biografie *Ludwig Wittgenstein, de filosoof van de anti-theorie* (1989) verloor mijn denken bij wijze van spreken zijn vanzelfsprekendheid als manier om de wereld correct af te beelden. Tegelijkertijd ontsloeg dit besef mij niet van de plicht om alles wat niet in strikt wetenschappelijke termen 'gezegd' kon worden, serieus te nemen en te onderzoeken. Wittgenstein was streng voor de taal en streng voor zichzelf: 'Het is onmogelijk oprechter over zichzelf te schrijven dan men *is*. Dat is het onderscheid tussen over zichzelf en over voorwerpen buiten zichzelf schrijven. *Over zichzelf schrijft men zo hoog men is*. Dan staat men niet op stelten of op een ladder, maar op blote voeten.'² Wittgensteins verlangen naar authenticiteit wortelde in sommige opzichten nog in de romantiek. Filosofie bedrijven was niet alleen een abstracte bezigheid, maar ook een 'werken aan zichzelf; aan de eigen opvatting, eraan werken hoe men dingen ziet (en wat men ervan verlangt)'.³ Precies dat deed Thorbecke tijdens zijn studiereis in de jaren 1820-1824 langs Duitse universiteiten – en deed ik vervolgens in mijn studies. Thorbecke nam niet alleen kennis van wat door de Duitse kenner van de romantiek Rüdiger Safranski 'de wilde jaren van de filosofie' is genoemd, hij werd erdoor veranderd, of beter: hij vond zichzelf. Sindsdien wilde hij nadrukkelijk *Etwas für sich sein*: leven vanuit zijn innerlijke kern, die hij in verband bracht met de scheppende krachten die in de natuur en geschiedenis werkzaam zijn.

Geschiedenisonderwijs

Achteraf kan het soms lijken alsof de loop der dingen zo heeft moeten zijn dat juist ik rond het jaar 2000 naarstig in het Nationaal Archief zocht naar Thorbeckes filosofische aantekeningen en onuitgegeven geschriften uit zijn Duitse periode. Toch zou ik niet zoveel uren aan Thorbecke hebben

1 J. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief*, 3 delen 1798-1830 (1955-1967).

2 Citaat in Chauviré, *Wittgenstein*, 159.

3 *Ibidem*.

besteed zonder een helpende hand van het gelukkige toeval – vrouwe Fortuna heb ik een aantal keren van dichtbij mogen zien. In 1992 zat ik op een intellectueel doodlopend spoor. Mijn aanstelling als leraar Nederlands en geschiedenis aan een school voor volwassenenonderwijs in Zwolle was ieder jaar onzeker. Om in aanmerking te komen voor een vaste betrekking was ik in de avonduren economie gaan studeren aangezien er een tekort aan leraren economie bestond: een broodstudie die mij niet erg inspireerde. Alleen de meer economisch historische en theoretische onderdelen konden me boeien, de rest beschouwde ik als een vorm van veredeld puzzelen. In mijn latere werk als schoolleider heb ik weliswaar veel profijt gehad van mijn kennis van begrotingen en kostprijzen, maar van liefde was geen sprake. Ik veerde daarom op toen de rector van destijds mij op een avond belde of ik niet een cursus over Thorbecke wilde samenstellen.⁴ In 1992 zou namelijk een standbeeld van Thorbecke in zijn geboortestad worden geplaatst. De initiatiefneemster, de Stichting Thorbecke Zwolle, had een verzoek aan de scholen gedaan om hier aandacht aan te besteden. Met veel plezier stelde ik een leergang ‘Thorbecke en de wording van de Nederlandse staat’ samen, waaraan verschillende wetenschappers hun medewerking verleenden. Zonder dit ‘toeval’ zou mijn proefschrift uit 2004 niet geschreven zijn. Toch kwam mijn belangstelling voor Thorbecke in 1992 niet geheel uit de lucht vallen.

In de laatste twee jaren van de middelbare school in Harderwijk kreeg ik geschiedenis van de – inmiddels overleden – heer Valkenburg: een wat dove, allervriendelijkste man die kort voor zijn pensioen zat. Goed orde houden kon hij niet; hij werd nogal eens voor de gek gehouden. Verder had hij gedurende de oorlog als gevolg van de *Arbeitseinsatz* in Duitsland gewerkt waar hij maar niet over uitgepraat raakte. We kregen de indruk dat hij over die periode een zeker schuldgevoel had omdat hij er ook enigszins carrière had gemaakt. Zijn kennis en inzicht in de geschiedenis waren echter voortreffelijk. Hij gaf meestal les uit de *Sesam Atlas* van de wereldgeschiedenis, twee compacte delen met kaarten, jaartallen en feiten die je uit je hoofd moest leren. Heel ouderwets, maar effectief omdat je via die prachtige historische kaarten meteen een beeld in je hoofd had van de Spaanse Successieoorlog of de deling van Duitsland. Als leraar heb ik zelf ook veel gebruik gemaakt van kaartmateriaal. Woord en beeld moeten in het geschiedenisonderwijs zoveel mogelijk samengaan, al was

4 Deze energieke rector, Fred Revet, had zelf tijdens zijn studie een scriptie over Thorbecke geschreven en was onder de indruk gekomen van diens daadkracht.

het maar door beeldend te vertellen.⁵ Over Thorbecke liet Valkenburg zich bijzonder positief uit. Die was in staat geweest een midden te vinden tussen conservatisme en revolutie door de hoofdtendensen van de nieuwe tijd vorm te geven in wetgeving die de samenleving niet hinderde, maar juist een bedding gaf voor de evolutionaire ontwikkeling van de vrijheid – daarmee geweld en revolutie vermijdend. Die verzoening tussen conservatisme en revolutie door op tijd de bakens te verzetten, sprak mij aan. Veel leraren van het Christelijke College Nassau Veluwe waren destijds erg conservatief – stevast gekleed in bruin of beige rib corduroy – en wij leerlingen waren ‘links’, maar zonder richting.

Voor Valkenburg schreef ik een werkstuk over de meningsverschillen tussen Luther en Thomas Müntzer. De laatste koos in de boerenoorlog (1524-'25) partij voor het lot van de armen, terwijl Luther uiteindelijk de positie van de vorsten verdedigde, mede uit angst voor verlies van steun voor de Reformatie. Tijdens een schoolexcursie naar de DDR had ik in de Karl Marx boekhandel in Berlijn verschillende boekjes over deze kwestie aangeschaft. Müntzer kreeg in de marxistische historiografie natuurlijk een positieve pers terwijl Luther als vorstenvriend werd afgeserveerd. Ik zag echter niet in hoe Müntzers eschatologische ideeën in de toenmalige verhoudingen het lot van boeren concreet hadden kunnen verbeteren. Hoewel Müntzers idealisme mijn sympathie had, voerde hij de ontketende boeren met zijn chiliesme in feite naar de ondergang. De conservatieve tweerijkenleer van Luther, de boedelscheiding tussen ideaal en macht, leek mij daarentegen in strijd met de kern van het christendom en ook een te gemakkelijke oplossing. Juist de spanning tussen ideaal en werkelijkheid probeerde iemand als Thorbecke constructief aan te wenden, maar dat was – zo leerde ik later – in de postnapoleontische negentiende eeuw, toen staat en samenleving sterk in beweging waren gekomen als gevolg van de Franse en de Industriële Revolutie en het bestuurlijk vermogen van staten sterk was toegenomen. Vanwege mijn belangstelling voor dit soort vraagstukken koos ik voor de studie politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

- 5 In een aantal artikelen heb ik mij sterk verzet tegen de thematische verkrumming van het geschiedeniscurriculum in het Voortgezet Onderwijs, zie onder andere ‘Chronologie moet houvast bieden in informatiechaos’, *NRC* 6 juni 2004, ‘Geschiedisonderwijs gebaat bij verdieping; thematische grabbelton is vaak te modieus’, *NRC* 3 februari 2005.

Studerend leven

De balans tussen ideaal en werkelijkheid bleek aan die Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen ernstig verstoord. Tijdens de introductie kregen de eerstejaars te horen dat het wetenschappelijke onderwijs als een vorm van actiewetenschap moest worden opgezet. Het mooie college van Lucas van der Land over politieke theorieën werd als hopeloos ouderwets beschouwd. Uit onze werkgroep ‘inleiding in de politicologie’ liepen de vrouwelijke studenten weg omdat ze geen zin hadden hun tijd te verdoen aan een masculien vertoog. Bij de als elitaire wetenschapper bekend staande prof. Daudt informeerde ik nog naar mogelijkheden om de studie meer inhoud te geven, maar deze stond op het punt van vertrek. Amsterdam beleefde begin jaren tachtig de naweeën van de ‘progressieve’ jaren zestig en zeventig toen idealisme de boventoon was gaan voeren in maatschappij en politiek. De betere wereld leek niet alleen denkbaar, maar ook maakbaar. Toch was er al een kentering zichtbaar. Uit het straatbeeld verdwenen de geitenwollen sokken en de pukkel, studenten gingen aktekoffertjes dragen en kamden weer hun haren. De studie sociologie werd ingeruild voor economie of bedrijfskunde. De ontplooiingscultuur van de jaren zeventig bleek goed te gedijen in een commerciële context. Met het aantreden van kabinet Lubbers I in 1982 kwam de economie centraal te staan, werd de consument koning, niet alleen in de marktsector, maar allengs ook in de publieke sfeer. De creatieve verbeelding werd *big business*.

Zelf was ik in die jaren dichterlijk aangelegd, zonder ‘rust of duur; was ik maar een wingerd, had ik maar een muur’.⁶ Tot tevredenheid van mijn vader stopte ik met de studie politicologie. Deze gevoelige, muzikale man had zich in het bankwezen opgewerkt en een knellend keurslijf van formele zakelijkheid aangemeten, met alle spanningen van dien. Bovendien had hij als *self made man* met ambachtsschool een grote hekel aan alles wat links en doctorandus was en dacht de wijsheid in pacht te hebben. Het soort generatieconflict dat ik beleefde is hilarisch beschreven in de roman *Han de Wit gaat in ontwikkelingshulp* (1972) van Heere Heeresma. Na enige omzwervingen besloot ik de Zwolse lerarenopleiding geschiedenis en Nederlands te gaan volgen, aangevuld met de eerstegraads

6 Uit het gedicht *In gevaar* van Adriaan Roland Holst:
 Heen en weer geslingerd,
 zonder rust of duur;
 Was ik maar een wingerd,
 Had ik maar een muur.

avondstudie MO geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen. Zowel aan de lerarenopleiding als aan de Noordelijke Leergangen trof ik een aantal voortreffelijke docenten die werelden van historiografische eruditie voor mij openden.⁷ Studeren werd een manier van leven. Ik dronk het werk van Huizinga in, gevoelig als ik was voor diens cultuurkritiek. Over Thorbecke las ik onder andere Kossmanns ‘Thorbecke en het historisme’, herdrukt in de uitgave *Politieke theorie en geschiedenis* (1987) waar ik veel van leerde en C.H.E. de Wits *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848 en zijn geschiedschrijving* (1978) dat de moeizame doorbraak van het moderne liberalisme thematiseerde. Uit beide publicaties blijkt hoezeer Thorbeckes denkbeelden en politieke activiteiten gericht waren op het vormgeven van de tijd. Ieder tijdperk had of kreeg in het historicistische geschiedbesef een eigen karakter, werd geïnspireerd door ideeën of concepten. Kossmann maakte duidelijk hoezeer politieke theorieën samenhangen met de unieke historische context. Historische analyse kreeg hierdoor ook een politieke betekenis. Staat en samenleving waren nadrukkelijk artefacten in de tijd. Het elan en de daadkracht van liberalen als Thorbecke was voor mij een stimulans om niet in cultuurpessimisme te blijven steken, maar om cultuurkritiek constructief aan te wenden.

Liberaal rijkdom

Voor de Thorbeckecursus in 1992 nodigde ik onder anderen de uitgever van Thorbeckes briefwisseling Gerard Hooykaas uit. Dat was een inspirerende ontmoeting met iemand die een groot deel van zijn wetenschappelijke leven aan Thorbecke heeft gewijd.⁸ Hooykaas moedigde mij sterk aan om mijn wetenschappelijke belangstelling een vervolg te geven aan de Universiteit van Utrecht. Voor de meeste onderdelen kreeg ik vrijstelling zodat ik nog slechts twee doctoraal werkcolleges hoefde te volgen: een vederlicht programma. Bij prof. Wels, hoogleraar internationale betrekkingen, volgde ik een werkgroep over het thema ‘Nederland als gidsland’. In het kader daarvan deed ik onderzoek naar Thorbeckes opvattingen over de buitenlandse politiek zoals hij die had geformuleerd in een aantal brochures naar aanleiding van de Belgische Opstand en Afscheiding van 1830. Deze boeiende stof

7 Veel dank ik aan het onderwijs van dr. Nico Lettinck, drs. Aad Arendsen, dr. G. Groenhuis en drs. Leo Kok.

8 G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, 7 delen (Den Haag 1975-2002).

bracht mij op het spoor van de Göttingse historicus A.H.L. Heeren (1760-1842) bij wie Thorbecke in 1820-21 college had gevolgd. Verrassend was dat Thorbecke veel van diens denkbeelden over de positie van Nederland in Europa – soms woordelijk – had overgenomen. Heerens aan het begin van de negentiende eeuw veel gelezen handboek over het Europese statensysteem – ook Bismarck kende zijn Heeren – verschafte Thorbecke een kader waarbinnen hij de Europese ontwikkelingen kon plaatsen.⁹ Dit onderzoek mondde uit in een doctoraalscriptie over Thorbeckes natiebeseft (1995). Mij viel op hoezeer Thorbecke in een antithetische relatie stond ten opzichte van de Nederlandse politiek en cultuur van zijn dagen. In veel opzichten hanteerde hij een on-Nederlands perspectief, gevormd als hij was door zijn Duitse jaren.

In 1998 – ter gelegenheid van de herdenking 150 jaar grondwet – publiceerde ik een biografische schets *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa*. Door een kleine subsidie kon ik hieraan drie maanden aaneengesloten werken wat een groot feest was. Met dit boekje kreeg ik een zekere erkenning als historicus, zeker omdat Kossmann mij met een briefje verraste waarin hij het zinnetje ‘ik voel respect voor uw boek’ schreef. Om Thorbecke zo dicht mogelijk op de huid te komen, had ik tevens diens muzieksmaak en –opvatting bestudeerd. Het resultaat is te horen op de bij Polygram verschenen CD *Thorbecke en de muziek*. Muziek was voor Thorbecke, zoals Schopenhauer het in zijn *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819) uitdrukte, ‘het betere bewustzijn’, een manier om iets te ervaren van een harmonische sfeer die in het alledaagse leven vaak afwezig lijkt. Muziek bracht Thorbecke conform de idealistische filosofie in verband met genialiteit: de scheppingskracht in de mens die verwant is met het goddelijke. ‘Het genie, met een hogere wereld in verbintenis, staat op de bodem der onze geïsoleerd’, noteerde Thorbecke die hiermee een voor de romantiek typerende vervreemdingservaring verwoordde.¹⁰

De op verzoek van de Stichting Thorbecke geschreven epiloog van het boekje was gewijd aan eigentijdse processen van staatsvorming in Europa. Veel van die negentiende-eeuwse thema’s bleken nog een grote mate van relevantie te hebben voor het heden. Of het nu ging om de verhouding tussen parlement en regering, de rol van de grondwet, de scheiding tussen kerk en staat of de Europese eenwording: het doctrinaire liberalisme dat

9 J.H. Drentje, ‘Thorbecke en het Europese statensysteem van A.H.L. Heeren’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 377-410.

10 J. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief*, deel 2, (Groningen 1962) 96-97.

Thorbecke in Nederland had vormgegeven bleek de grondverf voor later aangebrachte lagen in de politieke ontwikkeling.¹¹ Deze liberalen hadden de publieke sfeer zodanig verankerd in wetgeving en staatsinrichting dat het primaat van de politiek in samenhang met het publiekrecht kon worden gevestigd. In de Nederlandse context maakte de liberale politiek-institutionele vernieuwing bovendien een einde aan het taaie lokalisme, relict van de tijden van de Republiek, dat een oligarchisch bestuursstelsel in het zadel hield. In de Thorbeckereceptie wordt vaak vergeten dat diens 'radicale' voorstellen voor directe verkiezingen in de toenmalige politieke verhoudingen sterke weerstand opriepen en als on-Nederlands werden ervaren. Zoals Jan Luiten van Zanden heeft laten zien in zijn studie van de economische ontwikkeling van de lange negentiende eeuw, maakte deze doorbraak tevens de daadwerkelijke modernisering van de Nederlandse economie mogelijk omdat de binnenlandse economie meer eenheid ging vertonen.¹²

Wetenschap als een vorm van samenhangende politieke, cultuurhistorische en economische analyse sprak mij bijzonder aan. Of het nu ging om *Le groupe de Coppet* in Genève rond Madame De Staël, de doctrinairen rond Guizot, de liberalen in de Duitse gebieden rond Dahlmann en Rotteck: in de periode van de Restauratie was in Europa een briljante groep intellectuelen actief die probeerde noties van recht en orde in verband te brengen met de zich aftekenende democratische verhoudingen in staat en samenleving zoals die door Tocqueville bijna profetisch werden verkend.¹³

Liberale armoede

Rond 1998 leek er in Nederland weinig belangstelling te bestaan voor vraagstukken rond de verdere institutionele ontwikkeling van onze representatieve democratie, de processen van staatsvorming in Europees

11 De term doctrinairen duidt een stroming aan in het liberalisme die sterk gericht was op het vestigen van een niet-revolutionaire vorm van politieke representatie die echter wel een einde maakte aan de standensamenleving. In Frankrijk werd dit vormgegeven door de groep rond de historicus-politicus Guizot. Zie voor een overzicht: Aurelian Craiutu, *Liberalism under siege; the political thought of the french doctrinaires* (Lanham 2003).

12 Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

13 Voor literatuur hierover verwijs ik naar mijn proefschrift.

verband en aanpassingen op het gebied van *global governance*. Pogingen tot politieke vernieuwingen liepen steeds op niets uit, Europa was vooral een economisch project en op de golven van het aandelenoptimisme leek alles op krediet te koop. Nederland was volgens sommigen zelfs ‘bijna af’. Vanuit mijn leraarsperspectief kon ik dit optimisme niet delen. Niet alleen bleven de leraarsalarissen sterk achter, het onderwijs zelf kwam in de knel. Een riskante combinatie van schaalvergroting, *lumpsum* financiering en onderwijsvernieuwing holden vakkennis en vakmanschap uit. Door de schaalvergroting namen de overheadkosten sterk toe en verloren vaksecties aan invloed. De *lumpsum* financiering zorgde er weliswaar voor dat de onderwijsbegroting van het Rijk geen tekorten meer liet zien, maar de kosten werden nu afgewenteld op de instellingen. Als gevolg hiervan ontstond een behoefte aan onderwijskundige modellen die bezuinigingen op de inzet van vakmensen mogelijk maakten. De studieduur werd verkort, lesprogramma’s werden vereenvoudigd, leeslijsten afgeschaft: het ging niet om de boeken die werden gelezen, maar om het aantonen van de vaardigheid dat iemand een boek kon lezen. Symbolisch onderwijs. Leerling en student werden onderwijsconsument. Als voorzitter van de centrale medezeggenschapsraad probeerde ik als een soort Hansje Brinker de dijkdoorbraak van ‘het nieuwe leren’ te voorkomen: helaas met weinig succes.¹⁴ Om tegenwicht te bieden begon ik in 1995 met een leergang filosofie, aanvankelijk opgezet als een privatisimum op de late vrijdagmiddag. Tegen de verwachtingen in had dit veel succes bij de leerlingen.

Een eenzijdig economisch discours maakte zich niet alleen van het onderwijs maar ook van staat en samenleving meester. Het was, zoals we nu weten, een leven op krediet. Het perspectief van de langetermijn werd in deze amechtige, op korte-termijn-exploitatie gerichte cultuur verwaarloosd en juist dat perspectief werd door mijn Thorbeckestudies gevoed zodat mijn wetenschappelijke ‘hobby’ haaks op de tijdgeest kwam te staan.¹⁵ De opkomst van Fortuyn in 2002 verbaasde mij dan ook niet. De vervreemding tussen belangrijke delen van het electoraat en de Haagse politiek-bureaucratische kartels – Fortuyn sprak van de verweesde samenleving – maakte zijn komeetachtige succes mogelijk.

14 In de pers maakte ik me er druk over, zie o.a. Jan Drentje, ‘Leren leren’, *De Groene Amsterdammer* 28 (1999), ‘Het onderwijs is verworden tot een poel van ellende’, *NRC* 18 oktober 2000, ‘Onderwijs heeft behoefte aan vitale leraren’, *NRC* 9 mei 2001.

15 Zie voor het verschil tussen een passie en een hobby Désanne van Brederode’s roman *Mensen met een hobby* (Amsterdam 2003).

Drentje

Het land wilde hij teruggeven aan het volk. Daarmee kreeg zijn kritiek op de politieke representatie Thorbeckeaanse trekken. Opmerkelijk was namelijk dat deze populist meer dualisme tussen parlement en regering wilde, meer directe zeggenschap van de burger en tevens een krachtige regering – preluderend op de gekozen minister-president. Als kind van de jaren zestig leek hij de verbeelding weer aan de macht te helpen, maar helaas ook in de vorm van een vrijwel onbegrensde eigendunk – hij spiegelde zich aan Kennedy en zelfs aan diens dood. Fortuyn was in sommige opzichten een romantische politicus, een ontketende figuur die zoveel ruimte kreeg omdat de traditionele partijen hun verzuilde wortels in de samenleving hadden verloren. Beleefde Nederland niet een constitutioneel moment, een kans om de politieke structuur aan te passen aan de nieuwe meer individualistische verhoudingen in de samenleving? Het kwam er niet van. De Thorbeckeaanse evenwichtskunst van gevoel en verstand, van politieke passie en staatkundige vormkracht wordt node gemist.¹⁶

Filosofische inspiratie

Aanvankelijk was het de bedoeling dat ik bij prof. Wels zou promoveren, maar dat kon vanwege diens ziekte en overlijden in 2003 niet doorgaan. Bij prof. Van Sas vond ik een welkom onthaal voor mijn plan om de Duitse bronnen van Thorbecke systematisch te onderzoeken en op basis daarvan een intellectuele biografie *a thèse* te schrijven. In zijn Duitse brieven gaf Thorbecke blijk van een grote, voor Nederlandse begrippen, opmerkelijke kennis van de postkantiaanse filosofie. Hij ging zichzelf nadrukkelijk als filosoof zien en wilde als zodanig werkzaam zijn. Voor vacatures filosofie in Leiden en Utrecht werd hij echter gepasseerd omdat de wetenschappelijke elite hem ervan verdacht een aanhanger van Schelling en zelfs een spinozist te zijn - wat in die tijd bijna erger werd gevonden dan een atheïst; het idee van een immanente God werd als een vorm van godslastering beschouwd. Thorbecke zou de vaderlandse bezonnenheid ingeruild hebben voor 'Duitse duisterheden' – en dat was in zekere zin ook het geval! Een aanstelling en carrière aan een Duitse universiteit had zelfs zijn voorkeur.

Thorbeckes brieven en papieren bevinden zich in het Nationaal Archief als onderdeel van de door de familie gedeponeerde Collectie Thorbecke. Dat archief is beschreven in een globale inventaris zodat de precieze inhoud van de dozen vaak een verrassing is. Aanvankelijk vond ik alleen een aantal in

¹⁶ Drentje, 'Thorbecke of Fortuyn?', *NRC* 4 april 2002.

Een indruk van het kunstenaarsmilieu in Dresden rond de schrijver-vertaler Ludwig Tieck waarin Thorbecke graag verbleef.

het Nederlands gestelde opstellen die Thorbecke om zijn gedachten te ordenen schreef naar aanleiding van de colleges van de Göttingse kantiaanse filosoof Bouterwek. Een mooie zomer grasduinen in het archief – met logies in Katwijk aan Zee – bracht prachtig materiaal aan het licht. *Hen kai pan*, één en alles, noteerde Thorbecke na een ontmoeting met de door het spinozisme beïnvloede Schelling. Dit bronnenmateriaal maakte een nauwkeurige beschrijving en

analyse van Thorbecke filosofische ontwikkeling mogelijk. Verschillende keren werden mijn intuïties bevestigd die ik op basis van zijn brieven had ontwikkeld. Maar: was de filosofie niet een jeugdliefde, die hij in latere jaren achter zich had gelaten toen bleek dat hij in Nederland als wijsgeer geen toekomst had? Dat bleek niet het geval. Gedurende zijn hele leven bleef hij in zijn privé-aantekeningen zijn filosofische en historicistische uitgangspunten herhalen. Ze waren voor hem richtinggevend in zijn geschiedbeschouwing en in zijn analyse van de politieke werkelijkheid. Zijn pantheïstische filosofie – het goddelijke is in de werkelijkheid als scheppingskracht aanwezig, maar God valt daar niet volledig mee samen – was tevens een geestelijke vrijhaven die zijn afstandelijkheid in de Nederlandse context mede kan verklaren. Dat heb ik althans willen aantonen in mijn als biografie opgezette proefschrift *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (2004).

De filosofie was voor Thorbecke wat Van Deursen ‘het kernstuk’ van iemands biografie heeft genoemd: het dragende element dat samenhang verleent aan leven en werk. Van tijd tot tijd was de vraag gesteld waarom er nog steeds geen wetenschappelijke biografie van Thorbecke was verschenen. Je zou verwachten dat het archiefmateriaal van onze belangrijkste negentiende-eeuwse politicus inmiddels in kaart zou zijn gebracht en zoveel mogelijk uitgegeven, zoals bijvoorbeeld bij Guizot het geval is. Thorbeckes *formative years* waren echter niet systematisch onderzocht. De uitgave van Thorbecke brieven had zelfs bijna schipbreuk geleden toen de Universiteit van Utrecht bezuinigingen doorvoerde. Pas na een interventie van de Tweede Kamer kon dit werk worden voortgezet. Gelukkig kwam het laatste deel van

de *Briefwisseling* voor het schrijven van mijn proefschrift gereed.

Drinken uit de bron

Om Thorbeckes bijna faustische denkworstelingen te begrijpen, moest ik me onderdompelen in het werk van Kant, Fichte, Hegel, Hölderlin, Schelling, Jacobi, Novalis en al die filosofen die hun best deden om God, wereld, mens, denken en zijn bijeen te houden in een allesomvattend systeem. Niet alleen het filosofisch proza dat hiervan het gevolg is, geldt als ondoordringbaar, ook de lavastroom van de receptie is gestold in basaltachtige teksten.¹⁷ Via Gerard Hooykaas kreeg ik de beschikking over een kaartsysteem dat een deel van Thorbeckes boekenbezit beschrijft. In combinatie met andere bronnen maakte dit een overzicht mogelijk van zijn lectuur in die jaren. Als een historicus besloot ik terug naar de bronnen te gaan door de originele filosofische werken te lezen, natuurlijk met in het achterhoofd de kennis uit recente handboeken en biografieën, maar zoveel mogelijk met een open oog voor de teksten zelf. Nu weten wij onder andere door het werk over de hermeneutiek van Gadamer dat we een tekst niet maagdelijk kunnen recipiëren. We ontkomen niet aan onszelf en onze tijd. Toch besepte ook Gadamer dat de ontmoeting met de originele tekst een unieke *Anstoss* is. Die ontmoeting biedt een authentieke ervaringsmogelijkheid die de historicus in contact kan brengen met het verleden. Het verleden is hier niet alleen een spiegel van het heden, maar vooral ook het andere, het tot dan toe niet gekende, zelfs het vreemde, dat de historicus weliswaar probeert op te nemen in het hem bekende, maar waardoor zijn denken, en soms zelfs ook zijn wijze van zijn, kan worden veranderd. Als alles wordt opgesloten in het heden en in het ik, ontstaat een soort filosofisch en historisch solipsisme waar we weinig mee opschieten.

De historicus kan de ware werkelijkheid natuurlijk niet in de bronnen zelf vinden, maar hij moet zich hier wel geestelijk op af stemmen door zoveel mogelijk open te staan voor wat hij niet kent. Zonder een hermeneutische gerichtheid is historisch onderzoek niet mogelijk. Iets anders is, dat bij het schrijven van een tekst over het verleden een werkelijkheid ontstaat die per definitie niet kan samenvallen met het verleden zelf. De ervaringen, intuïties en beelden van de historicus zoals hij die tijdens het onderzoek heeft gehad,

17 Bruikbaar zijn o.a. Terry Pinkard, *De Duitse filosofie 1780-1860* (Amsterdam 2010) en F.C. Beiser, *German idealism. The struggle against subjectivity 1781-1801* (Cambridge 2002).

bepalen weliswaar de historische interpretatie, maar voor de lezer geldt de uiteindelijke tekst. Dat is althans de terechte claim van het narrativisme. Maar juist in het spanningsveld tussen het door de tekst geprojecteerde verleden en het verleden zelf, werkt de historicus. Ranke noemde het ambt van de historicus priesterlijk – werkzaam als een bemiddelaar tussen het onzichtbare, het verleden en het zichtbare, de geschiedschrijving. Ook de historische tekst is, als hij wordt gerecipieerd, een geestelijke werkelijkheid, een manier van communiceren tussen mensen over zaken die niet onmiddellijk manifest zijn. Geschiedwetenschap is, naast de vereiste acribie, een manier om de werkelijkheid te beleven, zoals Frank Ankersmit in zijn belangrijke werk over de sublieme historische ervaring heeft willen verduidelijken.¹⁸ Interessant en voor onze tijd nog relevant is hoe idealistische filosofen denken en werkelijkheid, lichaam en geest, verstand en gevoel, met elkaar probeerden te verbinden. Bij hen was kennis *'embodied knowledge'*.¹⁹ Zij zochten naar organische samenhang in natuur en maatschappij. Goed beschouwd is die samenhang er altijd, omdat we nu eenmaal altijd onderdeel zijn van het geheel – *'das Wahre ist das Ganze'*, vond Hegel. Ook het individualisme, de toename van de differentie, moest daarin worden begrepen. Voor Darwin formuleerden zij een bezield evolutionair denken. *'Alles ist im Werden'* schreef Herder enthousiast, daarmee preluderend op het historisme. Jammer is dat dergelijke romantische noties in onze cultuur zo op de achtergrond zijn geraakt, zodat veel mensen hun heil zoeken in oosterse filosofieën die hen weer met de medemens en natuur kunnen verbinden. Weinig bekend is dat juist romantische dichters en denkers het boeddhisme ontdekten en gebruikten om de filosofie sterker in de ontologie te verankeren. Het typisch westerse element hierbij was en is een nadruk op de beleving van de eigen individualiteit terwijl in de oosterse filosofie eerder naar manieren werd gezocht om de persoonlijkheid te ontstijgen. Velen willen tegenwoordig hun 'kernkwaliteiten' ontdekken of de architect van hun eigen leven zijn, maar kunnen dit individualisme moeilijk plaatsen in een gedeeld cultuurhistorisch perspectief. In een eenzijdig economisch-technocratisch discours verkommt de ziel en wordt de geschiedenis een vorm van amusement in plaats van een bron van inspiratie.

18 Frank Ankersmit, *De sublieme historische ervaring* (Groningen 2007).

19 Yogalessen of deelname aan eenvoudige zenmeditaties kunnen een ieder dit verband onmiddellijk duidelijk maken, zonder overigens dat het probleem lichaam-geest hiermee kan worden 'opgelost' – het fenomeen lichaamsbeleving in relatie tot het bewustzijn kan hierdoor wel beter worden begrepen.

Drentje

Ten slotte. Fichte die denken en zijn in een absoluut *Ik* fundeerde – immers, al ons weten bestaat dankzij en in de vorm van een ik – ontkwam niet aan het postuleren van een *niet-Ik*, een werkelijkheid buiten de mens die in de geschiedenis stap voor stap in het *Ik*-bewustzijn wordt opgenomen.²⁰ Daarmee introduceerde hij een vorm van dialectiek in de werkelijkheid die door Hegel zou worden gsystematiseerd. De wereldgeschiedenis kon worden gezien als een leerproces, een manier van bewust worden van de menselijke potentie die vervolgens kon worden vormgegeven. In die zin is de Thorbeckestudie een manier geweest om mijn talenten te ontplooiën en mijn krachten te meten. Een aanleiding ook voor vele mooie ontmoetingen en excursies. Thorbecke was daarbij een niet-ik. Al voelde ik ook verwantschap met aspecten van zijn persoonlijkheid, zoals een sterk taakbewustzijn en een intellectuele benadering van de werkelijkheid, echt identificeren met hem kon ik me niet – zo had hij bijvoorbeeld een vader die zich van jongsaf ontfermde over diens studie, om een belangrijk verschil met mijn biografie te noemen. Steeds was Thorbecke een dankbare en plezierige sparringpartner die mij zelden teleurstelde. Uiteindelijk ging het echter niet om de persoon Thorbecke, maar waar hij voor stond: een scheppend liberalisme dat met enorme denkracht greep op de staatkundige werkelijkheid wilde krijgen, daarbij balancerend tussen vrijheid en orde. Orde in de vorm van filosofisch-historisch doordachte wetgevende kaders, die het ideaal van de vrije, scheppende mens moesten dienen – een vrijheid in verbondenheid, wat tevens een diep christelijke notie is. Deze rijke liberale traditie is voor mij een bron van inspiratie die – zeker in ons tijdsgewricht – tot maatschappelijke betrokkenheid verplicht.

20 Het *Ik* wordt in het filosofisch idealisme meestal met een hoofdletter geschreven vanwege de absolute, funderende status ervan.